

**ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ**

ДІДЕНКО СЕРГІЙ ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 904.23 (477)''652''

**АНТИЧНИЙ КЕРАМІЧНИЙ ІМПОРТ У ЧЕРНЯХІВСЬКІЙ КУЛЬТУРІ
НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ**

Історичні науки – 07.00.04 – археологія

**Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у відділі Інституту археології Національної академії наук України

Науковий керівник:

доктор історичних наук
Магомедов Борис Вікторович,
пров. наук. співробітник
Відділу археології ранніх слов'ян та
регіональних польових досліджень
Інститут археології НАН України

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, доцент
Любичев Михайло Васильович
професор кафедри історії
Східної Європи
Харківського національного
університету ім. В.Н.Каразіна

кандидат історичних наук
Шишкін Руслан Германович
Доцент кафедри історії та
археології слов'ян
Національного педагогічного
університету ім. М.П.Драгоманова

Захист відбудеться «__» _____ 2019 р. о __ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.234.01 по захисту докторських дисертацій при Інституті археології НАН України за адресою: 04210, м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Інституту археології НАН України (04210, м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12).

Автореферат розісланий «__» _____ 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

О. Є. Фіалко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Тісні контакти племен Південно-Східної Європи з античним світом у римський час були однією з головних умов становлення та подальшого розвитку черняхівської культури. Незамінним джерелом вивчення цих взаємовідносин є предмети античного імпорту, зокрема, амфорна тара і столовий посуд. Ця категорія знахідок складає важливу частину археологічних комплексів черняхівських пам'яток на всій території їхнього поширення. Однак значна частина цих матеріалів досі не була введена до наукового обігу, й, відповідно, не проаналізована. За останні роки також отримано нові дані, які суттєво змінили попередні уявлення про час та шляхи надходження античного керамічного імпорту в черняхівський ареал. Більш поглибленого вивчення потребує й низка відомих у черняхівській культурі типів амфорної тари та античного столового посуду, а для деяких з них досі не визначено центри виробництва. Тому існує нагальна потреба у єдиній збірці античного керамічного імпорту в черняхівській культурі, проведенні його комплексної, узагальненої обробки на сучасному рівні. Створення нових й уточнення вже існуючих типологій та хронології цієї категорії матеріалу дозволить вирішити питання матеріального відображення взаємовідносин між античними центрами та племенами черняхівської культури. Висвітленню цих актуальних питань присвячена представлена робота.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Робота виконана в рамках науково-дослідницької теми відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України «Матеріали до археологічного атласу України (слов'яни та їх сусіди в I тис. н.е.)» № 0115U004331.

Метою дослідження є реконструкція взаємовідносин (політичних та економічних) античних центрів з черняхівськими племенами за матеріалами керамічного імпорту.

Відповідно цього поставлені такі **завдання**:

- зробити огляд сучасного стану вивчення античного тарного та столового посуду римського часу, а також античного керамічного імпорту в черняхівській культурі;
- розробити типологію та хронологію античної амфорної тари з черняхівського ареалу, встановити центри виробництва та визначити її місце в черняхівській культурі;
- розробити типологію та хронологію античного столового посуду з черняхівського ареалу, встановити центри виробництва та визначити його місце в черняхівській культурі;
- реконструювати взаємовідносини античних центрів з черняхівськими племенами на основі вивчення античного керамічного імпорту.

Об'єктом дослідження є черняхівська археологічна культура, пам'ятки якої поширені в Україні та на суміжних територіях.

Предметом дослідження є антична амфорна тара і столовий посуд з ареалу черняхівської культури, а також археологічні об'єкти, що їх містили.

Методологічними засадами роботи є традиційні методи археологічного дослідження: порівняльний метод застосовано для визначення подібностей та відмінностей між групами тарного та столового античного посуду й пошуку аналогій серед матеріалів синхронних античних і варварських пам'яток; типологічний, формально-статистичний та кореляційний методи використано для розробки та обґрунтування типології античного тарного посуду з ареалу черняхівської культури; хронологічний метод залучено для аналізу еволюції відомих у черняхівській культурі форм тарного та столового античного посуду з метою розробки вузького датування; для просторового аналізу поширення різних груп античного посуду в ареалі черняхівської культури застосовано картографічний метод.

Наукова новизна. Робота є першим спеціальним дослідженням, присвяченим античному керамічному імпорту в черняхівській культурі на території України, де в повному обсязі типологізовано, систематизовано та картографовано усі групи античного тарного та столового посуду, розроблено їх вузьку хронологію та визначено зони поширення, простежено час, шляхи та динаміку надходження. На основі отриманих даних здійснено реконструкцію взаємовідносин черняхівських племен з античним світом.

Географічні рамки дослідження охоплюють територію України та, частково, суміжні регіони Південно-Східної та Центральної Європи.

Хронологічні рамки роботи відповідають періоду існування черняхівської культури (друга чверть III – перші десятиліття V ст. н.е.).

Джерельну базу дослідження складають 93 цілих або археологічно цілих форм пізньоантичного тарного та столового посуду, а також близько 5 000 типологічно визначених фрагментів із 130 пам'яток черняхівської культури та окремих місцезнаходжень.

Практична цінність. Робота створює вагомі підстави для історичних реконструкцій стосунків варварського суспільства Південно-Східної Європи з античною цивілізацією у пізньоримський період. Дане дослідження може бути використане для подальшого вивчення питань хронології та економічного розвитку черняхівської, а також суміжних культур Європейського Барбарікума. Результати роботи становлять інтерес для спеціалістів, що займаються питаннями економічних зв'язків античних центрів Причорномор'я, проблемами хронології пізньоантичного посуду, атрибуцією масового керамічного матеріалу тощо. Вони також можуть бути використані при написанні узагальнюючих робіт з історії та археології України, навчальних посібників, підчас викладання відповідних навчальних курсів у ВНЗ та у науково-просвітницькій діяльності.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дисертаційного дослідження було апробовано у формі доповідей на 11-ти Міжнародних та Всеукраїнських конференціях у Києві (2012), Львові (2013), Харкові (2014, 2016), Миколаєві (2016, 2018), Меджибожі (2015, 2017), Горішніх Плавнях (2016), Тулі (2007) та Санкт-Петербурзі (2013).

Публікації. Головні положення дисертації відображені у 16 наукових працях (6 у співавторстві). З них 7 – у наукових фахових виданнях, зокрема, 3 – у закордонних; 9 – в інших наукових виданнях та матеріалах конференцій.

Структура та обсяг роботи. Рукопис дисертації складається із анотації, списку умовних позначень, вступу, п'яти розділів, висновків (190 сторінок); списку використаної літератури (536 позицій) і архівних матеріалів (21 позиція) та трьох додатків (таблиць, каталогу знахідок пізньоантичного керамічного імпорту в ареалі черняхівської культури та ілюстрацій). Загальний обсяг роботи складає 438 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

ВСТУП

У **Вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено мету, завдання, предмет, об'єкт та методи дослідження, окреслено хронологічні та територіальні рамки, охарактеризовано наукову новизну та практичне значення роботи, наведено дані про апробацію дослідження та структуру дисертації.

РОЗДІЛ 1

СУЧАСНИЙ СТАН ДОСЛІДЖЕНЬ АНТИЧНОГО ТАРНОГО ТА СТОЛОВОГО ПОСУДУ РИМСЬКОГО ЧАСУ

1.1. Сучасний стан вивчення амфорної тари римського часу. У підрозділі характеризуються основні досягнення з вивчення амфорної тари римського та ранньовізантійського періодів. Стисло проаналізовано основні праці зарубіжних дослідників, завдяки яким було отримано детальну картину розвитку амфорної тари Середземноморського регіону та західних римських провінцій (H.S. Robinson, J.-P. Joncheray, A. Tchermia, P. Villa, F. Zevi, D.P.S. Peacock, D.F. Williams, A. Hesnard, G.R. Pascual, S.A. Castle, T. Aldini, J.A. Riley, C. Panella, M.G. Fulford, J.Y. Empereur, M. Picon, G. Bertucchi, S. Martin-Kilcher, A. Marangou-Lerat, M. Jurisic, J. Freed, S. Lema Lemaître, та ін.). Особливо відзначено напрацювання Д. Кассаба Тезгьора з амфорної тари III–V ст. Причорноморського регіону. Розглянуто дослідження, присвячені амфорам Західного Причорномор'я і Нижнього Подунав'я, представлені в роботах Г. Кузманова, К. Скорпан, Б. Бьоттгера, А. Радулеску, А. Опайца, Л. Бєлаяц та П. Дичека. Окремо охарактеризовано праці вітчизняних вчених (І.Б. Зеест, Д.Б. Шелов, О.В. Сазанов, А.П. Абрамов, С.Ю. Внуков, В.Б., Уженцев, В.Ю. Юрочкін, В.В. Кропотов), у яких представлено типологічні схеми для тарного посуду з пам'яток Північного Причорномор'я, а також роботи, де ця категорія матеріалу розглядається в контексті вивчення конкретних пам'яток: Ольвії (В.В. Крапівіна), Козирського городища (А.В. Бураков), Тіри (Н.М. Кравченко, В.М. Корпусова), Ніконія (І.В. Бруяко та ін.), Танаїсу (Д.Б. Шелов, Б. Бьоттгер, Т.М. Арсеньева, С.А. Науменко, С.М. Ільяшенко). Окреслені вище роботи формують методологічне підґрунтя та джерельну базу, які можуть бути використані при вивченні проблем античного керамічного імпорту в черняхівській культурі.

1.2. Сучасний стан вивчення античного столового посуду римського часу. Підрозділ присвячено стислому огляду напрацювань щодо

вивчення червонолакової кераміки римського та початку візантійського періодів з різних регіонів Римської імперії: Східного Середземномор'я (D.H. Cox, F.F. Jones, J.M. Crowfoot, K.M. Kenyon, T.J.C. Baly, та ін.), західних римських провінцій (E. Fölzer, F. Oswald, H. Dragendorff, C. Watzinger, A. Stanfield, G. Simpson, P. Karnitsch, W. Glasbergen, G. Pucci, D.P.S. Peacock, G. Fülle, та ін.), Балкано-Дунайського регіону (G. Popilian, F. Topoleanu, M. Cîiașescu, O. Bounegru, B. Sultov). Основними роботами, без яких вивчення питання надходжень імпортової кераміки в Північне Причорномор'я неможливе, є публікації матеріалів античних центрів цього регіону: Ольвії (В.В. Крапівіна), Тіри (Н.О. Сон, М.С. Шапцев), Никонія (І.В. Бруяко та ін.), Херсонесу (В.І. Кадеєв, С.В. Ушаков), Мірмекія і Тірітаки (Т.М. Кніпович), Німфея (К. Домжальський), Танаїсу (Д.Б. Шелов, К. Домжальський, Т.М. Арсеньева, С.А. Науменко). Червонолакова кераміка з варварських пам'яток Північного Причорномор'я висвітлена у працях О.В. Симоненка, І.С. Каменецкого, Т.М. Висоцької, Е.А. Симоновича, І.І. Гуціної, О.Є. Пуздровського, О.Д. Дашевської й Д.В. Журавльова.

На особливу увагу заслуговують роботи, присвячені типологічним та хронологічним розробкам столової кераміки, яка складає значний відсоток античного імпорту в черняхівській культурі. На матеріалах Німфея і Танаїсу К. Домжальським виділено та типологізовано понтійську пізньоримську групу столового посуду. Декілька груп пізньоримського – ранньовізантійського столового посуду з міст Боспору виділені О.В. Сазановим. Типологія столового посуду з античних пам'яток IV–VI ст. Нижнього Подунав'я розроблена А. Опайцем. Кераміка цього ж періоду з Ятруса (Болгарія) класифікована Б. Бьоттгером.

Усі згадані вище роботи доповнюють джерельну базу, необхідну для вивчення проблем античного керамічного імпорту в черняхівській культурі, та розширюють методологічний апарат дослідження даної теми.

1.3. Історія вивчення античного керамічного імпорту в черняхівській культурі на території України. Предметом постійної уваги дана категорія матеріалу стала після Другої Світової війни. Вивчення особливостей підходів дослідників до даної проблеми дозволяє виокремити певні тенденції у вивченні цієї теми: з кінця 1940-х рр. розпочинається каталогізація пізньоантичного керамічного посуду в контексті вивчення римського імпорту на території Східної Європи (роботи К. Маєвського, М.Ю. Брайчевського та В.В. Кропоткіна); з 1950-х рр. античний керамічний імпорт починає використовуватися для вирішення проблем хронології черняхівської культури, а також залучатися для культурно-історичних реконструкцій (роботи А.Т. Сміленко/Брайчевської); у 1960-х рр. М.Б. Щукін здійснив першу спробу зробити проблему хронології та типології амфорної тари з черняхівських пам'яток об'єктом спеціального дослідження; з 1980-х рр. пізньоантичні керамічні вироби доволі активно залучаються в контексті вивчення локальних проявів черняхівської та інших сусідніх культур, використовуючись, в першу чергу, для вирішення завдань хронологічного характеру (Б.В. Магомедов, Г.М. Некрасова, А.М. Обломський, М.В.

Любичев, В.В. Дідик); на початку XXI ст. різноманітні групи античного керамічного імпорту з черняхівського ареалу стають об'єктом спеціального дослідження (Б.В. Магомедов, С.В. Діденко).

Історія вивчення античного керамічного імпорту в черняхівській культурі свідчить про значний інформаційний потенціал цієї категорії матеріалу як археологічного джерела. Комплексне вивчення даної теми, яке передбачає систематизацію наявних знань та розробку нових деталізованих типологічних і хронологічних схем для відомих у черняхівській культурі різновидів античної кераміки, є необхідною умовою для реконструкції культурно-історичних процесів, котрі мали місце на стику варварського та античного світів Понтійського регіону у пізньоримський період.

РОЗДІЛ 2

СВІТЛОГЛИНЯНІ ВУЗЬКОГОРЛІ АМФОРИ ГЕРАКЛЕЇ ПОНТІЙСЬКОЇ

Другий розділ присвячено комплексному дослідженню, що включає розробку проблем типології та хронології найбільш поширених у черняхівському ареалі світлоглиняних вузькогорлих амфор Гераклеї Понтійської типів D, F та E за класифікацією Д.Б. Шелова.

2.1. Амфори типу Шелов D. У пункті 2.1.1 визначено напрямки еволюції та хронологічні межі побутування амфор цього типу. Встановлено, що головною ознакою їхньої еволюції є поступове зменшення об'єму і, як наслідок, поступова зміна морфологічних типоутворюючих ознак. Пункт 2.1.2 присвячено типологічним та хронологічним розробкам на основі головних морфологічних та метричних ознак. Виділено 5 підтипів цих амфор, для яких окреслено відповідні хронологічні межі: D1 – 200–230-ті рр.; D2 – 230–250-ті рр.; D3 – 250–260-ті рр.; D4 – 260–300/310-ті рр.; D5 – 300/310–320-ті рр. У пункті 2.1.3 на підставі вивчення цілих форм розроблено критерії для датування фрагментарного матеріалу. Виділено 5 груп вінець, 5 груп ніжок та 6 груп ручок. Для кожної з них встановлено відповідності для виділених підтипів та відповідні датування. У пункті 2.1.4 подано розгорнуту характеристику виділених підтипів. Пункт 2.1.5 присвячено вивченню амфор типу Шелов D в ареалі черняхівської культури. Визначено, що їхні знахідки походять лише із зони Лісостепу. При цьому фрагменти посудин підтипу D1 наявні тільки на пам'ятках Верхнього та Середнього Подністров'я. На території Дніпровського лісостепоного Лівобережжя сконцентровано знахідки амфор підтипу D3. Амфори підтипу D5 відомі лише у комплексах могильника Оселівка на Середньому Дністрі.

2.2. Амфори типу Шелов F. У пункті 2.2.1 розроблено типологію цих посудин на основі головних морфологічних та метричних ознак. За допомогою кореляції ряду показників виділено 3 підтипи: F1, F2, F3. У пункті 2.2.2 розроблено хронологію виділених підтипів на основі закритих комплексів: F1 – кінець 320-х – 350-ті рр.; F2 – 350–360-ті рр.; F3 – 360–370-ті рр. У пункті 2.2.3 здійснено систематизацію допоміжних ознак. На основі вивчення цілих форм розроблено критерії для датування вінець (92 різновиди), ручок (3 групи) та ніжок (2 групи). У підрозділі 2.2.4 подано

розгорнуту характеристику усіх підтипів із зазначенням особливостей всього комплексу морфологічних та метричних ознак.

Амфорам типу Шелов F у черняхівській культурі присвячено пункт 2.2.5. Результати географічного розподілу цього типу тари демонструють, що в черняхівському ареалі вони зустрічаються повсюдно. Посудини підтипу F1 зі стаціонарно досліджених пам'яток представлені лише нечисленним фрагментарним матеріалом. Цілі форми, які однозначно можна було би віднести до підтипу F2, на черняхівських пам'ятках поки що не виявлені. Найпоширенішими є амфори підтипу F3.

2.3. Амфори типу Шелов E. Ці посудини репрезентують фінальну стадію еволюції світлоглиняних вузькогорлих амфор Гераклеї Понтійської. Результати вивчення допоміжних морфологічних ознак дозволяють стверджувати, що виникнення типу E пов'язане із завершенням виробництва типу F. Знахідки фрагментів пізніх амфор типу F та уламки посудин типу E в одних шарах низки пам'яток свідчать, що перехід на новий типо-стандарт відбувався без розриву у хронології на рубежі 370–380-х рр. Дата виходу з ужитку амфор типу E загалом обмежується серединою V ст.

Вивченню амфор типу Шелов E в ареалі черняхівської культури присвячено пункт 2.3.1. Визначено, що більшість уламків або археологічно цілих екземплярів походить з південних регіонів. На території Лісостепу їх знахідки поки що зафіксовані лише на Дніпровському Лівобережжі.

РОЗДІЛ 3

ЧЕРВОНОГЛИНЯНІ АМФОРИ

З пам'яток черняхівської культури України походить знахідки керамічної тари, яка характеризується червоним кольором черепка. Походження цієї групи тарного посуду пов'язане з античними виробничими центрами Понтійського регіону, Малої Азії, Егеїди та Італії.

3.1. Північнопонтійські амфори з жолобчастими ручками. Підрозділ присвячено проблемі інтерпретації одного з найпоширеніших у Причорномор'ї класів тарного посуду – амфорам з жолобчастими ручками північнопонтійського походження, котрі в спеціальній літературі фігурують під різними назвами й типами: мірмекійські амфори / тип Зеєст 72; амфори з ручками типу мірмекійських / тип Зеєст 73; тип Харакс, поховання 33; тип Böttger III.1. У відповідних пунктах розглянуто основні точки зору щодо походження й хронології, простежено еволюцію цього класу тари на прикладі добре датованих комплексів. Отриманий результат дозволив відобразити декілька етапів розвитку вказаних амфор з послідовними змінами основних та допоміжних типоутворюючих ознак, а також виділити 4 типи північнопонтійських амфор з жолобчастими ручками: тип 1 – 190/200–260/270-х рр.; тип 2 – 260/270–320-ті рр.; тип 3 – 320–360-ті рр.; тип 4 – 360–400-ті рр. Посудини типу 1 моли виготовлялися на території Боспору, тоді як виробництво більш пізніх типів може бути пов'язане з Херсонесом та іншими центрами античної Таврики.

Встановлено, що у черняхівській культурі цей клас тари не набув значного поширення. Поодинокі знахідки фрагментів найбільш раннього

типу 1 боспорського виробництва зафіксовано лише на пам'ятках Лісостепу. Більшість відомих у черняхівському ареалі знахідок належать більш пізнім посудинам типів 3 і 4, які могли виготовлятися вже в різних виробничих центрах Кримського півострова. Їхні знахідки загалом характерні для південних пам'яток черняхівської культури.

3.2. Північнопонтійські амфори зі складнопрофільованими ручками типу Зеєст 75. У підрозділі характеризуються нечисленні для черняхівського ареалу амфори боспорського виробництва кінця II – середини III ст. зі специфічними ручками складного глибокого профілю. Їхні поодинокі фрагментарні знахідки відомі лише у Середньому Подніпров'ї та басейні Сіверського Дінця.

3.3. Амфори виробництва провінцій Нижнього Подунав'я. Тільки на південно-західних черняхівських пам'ятках зафіксовано знахідки амфор, котрі могли виготовлятися протягом IV – початку V ст. у римських провінціях Нижнього Дунаю. До них належать посудини типів Дафна, Парасків 3D та 9A, Кузманов XVIII, дунайські наслідування гераклеїським амфорам типу Шелов F, а також імітації східносередземноморських амфор типів LRA 2 Benghazi та Робінсон M 273.

3.4. Сінопські амфори типу Делакеу. Ці посудини є найпоширенішим різновидом червоноглиняної античної тари в черняхівській культурі. На даний момент на території України зареєстровано 29 пам'яток з достовірними знахідками таких амфор. Згідно з типологією пізньосінопської тари Д. Кассаб Тезгьор, вони відповідають варіантам 1 і 2 типу C Snp I і переважно концентруються в південних регіонах черняхівської культури, хоча окремі знахідки відомі й на межі лісостепової та лісової зон. За даними хронологічного аналізу комплексів, що містять ці амфори, пік їхнього виробництва припадає на другу половину IV – першу половину V ст.

3.5. Амфори виробничих центрів Східного Середземномор'я та Егейди. Незначний відсоток античної тари з черняхівських пам'яток складають амфори, центри виробництва яких були розташовані в глибинних районах Римської імперії – Східному Середземномор'ї, острівній та материковій Греції, а також у малоазійському регіоні Егейського моря. У черняхівській культурі відомо 6 типів тарного посуду із зазначених регіонів. Поширення тари егейських (тип Робінсон M 273) східносередземноморських (типи MRA 18, LRA 2 Benghazi) та малоазійських (MRA 3, LRA 10 Benghazi) центрів загалом охоплює території на схід від Дністра.

3.6. Італійські амфори типу Форлімпополі. У ареалі черняхівської культури Середнього та Верхнього Подністров'я зафіксовано знахідки надзвичайно рідкісних для Понтійського регіону амфор, які виготовлялися наприкінці I – на початку IV ст. на території міст Форлімпополі, Ріміні та Сантарканжело-ді-Романья на півночі Італії. Результати картографування знахідок цього типу тари дозволяють припустити, що на вказані території вони могли надходити долинами Пруту і Сирету з римського міста Діногеція на Нижньому Дунаї.

РОЗДІЛ 4 СТОЛОВИЙ ПОСУД

На матеріалах черняхівської культури виділено: 3 типи мисок, 1 тип тарілок, 4 типи блюд, 8 типів одноручних та 3 типи дворучних глеків, 5 типів ойнохой, 2 типи кухлів, 3 типи чаш та один тип ваз античного походження з червонолаковим покриттям чи без нього.

4.1. Миски. Посудини *типу 1* з напівсферичним тулубом могли виготовлятися у будь-якому регіоні античного світу. Миски *типу 2* з конічним тулубом за способом оформлення краю поділяються на 3 варіанти. Для варіантів 1 і 2 припускається херсонеське виробництво. Вироби варіанту 3 могли виготовлятися в Криму та Західному Причорномор'ї. До *типу 3* належать розписні миски виробничих центрів Центральної Греції, які відповідають групі Central-Greek Painted Ware за Дж. Хейсом. Час надходження усіх типів мисок до племен-носіїв черняхівської культури загалом припадає на IV – початок V ст.

4.2. Тарілки. За способом оформлення краю виділено два одночасно існуючих варіанти: 1 – з широким, дещо відтягнутим донину краєм; 2 – з відігнутих краєм, профільованим широким заглибленням. Обидва варіанти могли виготовлятися в Херсонесі протягом другої чверті – кінця IV ст.

4.3. Блюда. Посудини *типів 1 і 2* відповідають формам 1A та 2 групи Pontic Red Slip Ware за К. Домжальським, які виготовлялися з другої чверті до кінця IV ст. у невизначених центрах Понтійського регіону. *Типи 3 і 4* співвідносяться з формами 50 і 58A групи Afrikan Red Slip Ware за Дж. Хейсом і відповідно датуються в межах IV – першої половини V ст. та 290/300–375 рр.

4.4. Глеки одноручні. *Тип 1* – глеки понтійського виробництва з веретеноподібним тулубом. Дата – остання третина IV – початок V ст. *Тип 2* – глеки зі сферичним тулубом і високим циліндричним горлом. Припускається херсонеське виробництво. Дата – III–IV ст. *Тип 3* – глеки з округлими обрисами тулуба та лійчастим горлом. Херсонеське виробництво. Надходження до черняхівського середовища припадає на другу чверть IV – початок V ст. *Тип 4* – глеки з грушоподібним корпусом, лійчастим горлом та вертикальним відростком на ручці. Центри виробництва не визначені. Дата – початок – третя чверть IV ст. *Тип 5* – глеки з видовженим корпусом та рифленим лійчастим горлом. Провінційно-дунайське виробництво. Дата – друга половина IV ст. *Тип 6* – глечики з високим вузьким горлом та сферичним тулубом. Припускається провінційно-дунайське виробництво. Дата – друга половина IV – початок V ст. *Тип 7* – амфороподібні глечики. Відповідають глекам типу IV за А. Опайцем, широко представлених у Східному Середземномор'ї та Західному Причорномор'ї. Дата – IV ст. *Тип 8* – плоскодонні пляшкоподібні глеки. Припускається херсонеське виробництво. Дата – друга половина IV – початок V ст.

4.5. Глеки-ойнохой. *Тип 1* – посудини видовжених пропорцій, більшу частину висоти яких становить високе увігнуте горло. *Тип 2* – круглобокі посудини з короткою шийкою. *Тип 3* – мініатюрні ойнохой з біконічним

корпусом. *Тип 4* – круглободкі посудини на плитчастому піддоні з короткою шийкою. *Тип 5* – мініатюрні ойнохої з прямим широким горлом та напівсферичним круглодонним тулубом. Усі типи могли виготовлятися в римських провінціях Нижнього Подунав'я протягом другої чверті IV – початку V ст.

4.6. Глеки дворучні. *Тип 1* – вузькогорлі глеки зі сферичним тулубом на пласкому дні та розписом бурим лаком, нанесеним за допомогою широкої кисті. Найближчі аналогії походять з Криму. Дата – друга половина IV – початок V ст. *Тип 2* – амфороподібні глеки на кільцевому піддоні та вузьким горлом. Аналогії невідомі. Час надходження в зону черняхівської культури – друга половина IV ст. *Тип 3* – високогорлі глеки у вигляді плоскодонної амфори. Припускається провінційно-дунайське виробництво. Час надходження у черняхівський ареал – друга половина IV – початок V ст.

4.7. Кухлі. *Тип 1* – кухлі із круглободким тулубом на високому кільцевому піддоні та сплющеною ручкою. Припускається провінційно-дунайське виробництво. Дата – не раніше середини IV ст. *Тип 2* – кухлі зі сплющено-сферичним тулубом на кільцевому піддоні та ручкою з декоративним наліпом у вигляді завитка або кнопки. Припускається херсонеське виробництво. Дата – друга половина IV – початок V ст.

4.8. Чаші. *Тип 1* – чаші на кільцевому піддоні, прикрашені рельєфним декором. Райнцабернська сигіллата, Галлія. Дата – кінець II – перша половина III ст. *Тип 2* – чаші зі зрізано-конічним тулубом та вертикальним бортиком. Прототип – форма VI понтійської сигіллати за Дж. Хейсом. Виробництво невизначених центрів Понтійського регіону. Дата – друга половина IV – перша половина V ст. *Тип 3* – чаші з напівсферичним тулубом і горизонтальними вінцями з круглими вдавленнями. Провінційно-дунайське наслідування продукції Кніду. Дата – друга половина IV – початок V ст.

4.9. Ваз. У черняхівській культурі відомий лише один тип червонолакових ваз. Відповідає типу 9 дво- і триручних посудин за О. Брукнер, які виготовлялися протягом III–IV ст. у Паннонії та Верхній Мезії.

4.10. Хронологічний та географічний розподіл типів античного столового посуду в черняхівському ареалі. До найбільш ранніх зразків античного столового посуду належать фрагменти чаш типу 1 з Черепина. Їхнє походження пов'язується з центрами римської Галлії, котрі випускали свою продукцію з II по середину III ст. Усі інші типи датуються в межах IV – початку V ст.

Значна частина кераміки з південних пам'яток відноситься до групи Pontic Red Slip Ware (блюда типів 1 і 2, одноручні глеки типу 1), яка виготовлялася у поки що невизначеному центрі Причорноморського регіону. Незначний відсоток складають вироби середземноморських центрів (блюда типів 3 і 4, розписні миски типу 3). У Східному Середземномор'ї могли виготовлятися одноручні глеки типу 7 і кухлі типу 1, хоча їхнє виробництво не виключається і в містах Західного Причорномор'я.

Більшість знахідок з пам'яток на схід від Дністра (миски типу 2 першого і другого варіантів, усі варіанти тарілок, одноручні глеки типів 2, 3,

8) мають численні аналогії у синхронних античних і варварських пам'ятках Криму і, що особливо важливо, серед групи керамічного браку з Херсонесу, на підставі якого С.В. Ушаковим виділено ряд типів червонолакової кераміки херсонеського виробництва. З великою долею імовірності можна припустити херсонеське походження одноручних глеків типу 2. Значний інтерес представляють кухлі типу 2, у яких антична технологія поєднана з варварськими ліпними формами. Переважна більшість імпортного столового посуду з придунайських могильників знаходить паралелі у Нижньому і Середньому Подунав'ї (одноручні глеки типу 5, майже усі типи ойнохой, чаші типу 3, вази). У будь-якому регіоні античного світу могли вироблятися миски типу 1. Найближчі аналогії для мисок третього варіанту типу 2 вказують на можливість їх виробництва як у Херсонесі, так і у містах Західного Причорномор'я. Залишаються нелокалізованими майстерні, які виготовляли одноручні глеки типів 4 і 6. Поки не вдається з'ясувати і походження дворучних глеків, хоча для типу 1 можна припустити херсонеське, а для типу 3 – провінційно-дунайське виробництво.

Значна кількість типів столового посуду з пам'яток на схід від Дністра мають відповідності в Херсонесі, варварських пам'ятках Криму і пізньоантичних шарах Танаїсу, утворюючи так звану «північночорноморську» серію. Посуд з пам'яток західної зони (Дністро-Дунайське межиріччя) більшість аналогій знаходить на Нижньому Дунаї, де в основному і виготовлявся. Він становить «західночорноморську» серію.

РОЗДІЛ 5

РЕКОНСТРУКЦІЯ ВЗАЄМОВІДНОСИН АНТИЧНИХ ЦЕНТРІВ З ЧЕРНЯХІВСЬКИМИ ПЛЕМЕНАМИ

Схему розвитку взаємовідносин античних центрів з черняхівськими племенами, отриману на основі вивчення античного керамічного імпорту, можна умовно розділити на 4 хронологічні етапи згідно з періодизацією черняхівської культури Б.В. Магомедова.

5.1. Етап 1 – формування черняхівської культури (230–270-ті рр.).

Встановлено, що початок надходжень античної продукції у зону розселення черняхівських племен припадає на першу половину – середину III ст. Найбільш ранні знахідки античної кераміки зафіксовані у Верхньому та Середньому Подністров'ї, Дніпровському лісостеповому Правобережжю, на лісостепових пам'ятках Дніпровського Лівобережжя та басейну Сіверського Дінця. Оскільки час цих надходжень, основу яких складало гераклейське вино, загалом припадає на період Скіфських/Готських воєн, можна припустити, що вони могли потрапляти сюди не лише в якості товару або субсидій, але й складати певний відсоток військової здобичі та контрибуцій, здобутих у періоди римсько-варварських конфліктів.

5.2. Етап 2 – стабілізація черняхівської культури (270–320-ті рр.).

Після закінчення Готських воєн у 270-х рр. розпочинається період налагодження взаємовигідних римсько-варварських стосунків, завдяки яким римляни могли отримувати в особі варварів союзників в боротьбі із зовнішнім ворогом, а варвари в якості винагороди – грошові виплати, і,

цілком можливо, продукцію в амфорній тарі. Свідченням зародження постійних торговельних контактів на даному етапі є матеріали Комарівського поселення, куди в останніх десятиліттях III – на початку IV ст., ймовірно, з римських міст Добруджі, надходила значна кількість продукції в амфорах південнопонтійських, східносередземноморських та італійських центрів.

5.3. Етап 3 – розквіт черняхівської культури (320–370-ті рр.). За епохи Костянтина (306–337 рр.) контакти черняхівських племен з античним світом переходять у сферу постійних торговельно-економічних відносин. Із другої третини IV ст. у черняхівський ареал починають надходити різноманітні товари античного виробництва, основу яких становить продукція міст Причорноморського регіону. З цього часу місцеве варварське суспільство зазнає потужного впливу античного Понтійського ринку, основою якого був обмін південнопонтійського вина на північно- та західнопричорноморські продовольчі товари. Оскільки на черняхівських пам'ятках, розташованих на схід від Дністра, значну частку імпорту становить херсонеська столова кераміка, а на пам'ятках Дністро-Дунайського межиріччя домінує продукція нижньодунайських майстерень, можна зробити висновок, що зазначені регіони мали різні напрямки торговельних зв'язків з античним світом – головним постачальником античних товарів черняхівському населенню східної зони став Херсонес і, можливо, інші міста Південно-Західного Криму, тоді як населення західної зони було орієнтоване на торгівлю з дунайськими провінціями. Кордоном між цими зонами став Дністер – тільки на пам'ятках Подністров'я зафіксовані спільні знахідки імпортової кераміки як кримського походження, так і провінційно-дунайського виробництва.

Основою черняхівсько-херсонеської торгівлі міг бути обмін античних товарів на продукти землеробства, вироблені населенням східної зони черняхівської культури та необхідні Херсонесу для участі в торгових операціях Понтійського продуктового ринку. Стрімкий розвиток торговельних відносин сприяв появі на південних варварських територіях поселень-факторій, котрі виникли поблизу чорноморського узбережжя в другій половині IV ст. (Кам'янка-Анчекрак, Кісьолове та ін.). Таким чином, з боку варварів провідна роль у цій торгівлі належала населенню південних областей Дніпро-Дністровського межиріччя, яке, вочевидь, виступало посередником у торгівлі племен Лісостепу з античним світом. Осередками римсько-варварської торгівлі на Нижньому Дунаї були римські прикордонні міста-фортеці, такі як Дафна і Новіодунум. З огляду на те, що дунайські провінції були потужними виробниками сільськогосподарської продукції, основними товарами, які черняхівське населення Дністро-Дунайського межиріччя могло пропонувати для обміну, скоріш за все, були продукти тваринництва та, можливо, раби. Період найбільшого розквіту торгових відносин між черняхівськими племенами і античним світом припадає на 360–370-ті рр., коли античний керамічний імпорт розповсюджується практично по всій території черняхівської культури.

5.4. Етап 4 – фінал черняхівської культури (370–420/430-ті рр.). На фінальному етапі черняхівської культури надходження імпортованої продукції в область Лісостепу помітно зменшується. Причиною цього явища могла бути несприятлива для торговельних зв'язків військово-політична обстановка, що склалася в зв'язку з гунською навалою, або чинники антропогенного і природного характеру, котрі призвели до зникнення у лісостепових племен надлишків продуктів виробництва, необхідних для участі в антично-варварській торгівлі. Натомість населення південних областей продовжує брати активну участь у товарообміні з античним світом до перших десятиліть V ст. Цілком ймовірно, що одним з найголовніших чинників заселення носіями черняхівської культури південних територій у IV ст. було прагнення опинитися в зоні постійного контакту з античною цивілізацією, де можна було б реалізовувати власний надлишковий продукт в обмін на античну продукцію, а також контролювати транзит античних товарів до племен Лісостепу. Не виключено, що черняхівське Північно-Західне Причорномор'я, яке у другій половині IV – на початку V ст. перебувало на вершині торгово-економічного піднесення, у цей час могло стати ареною політичного життя готських ранньодержавних утворень.

ВИСНОВКИ

1. Огляд сучасного стану вивчення античного тарного та столового посуду римського часу дозволив доповнити джерельну базу та виокремити методологічні підходи, які можуть бути використані при вивченні проблем античного керамічного імпорту в черняхівській культурі. Вивчення історії дослідження античної кераміки з пам'яток черняхівської культури на території України дало змогу простежити певні тенденції, котрі відображають особливості підходів дослідників до даної проблеми та виокремити низку питань, вирішення яких є необхідною умовою для визначення місця черняхівського суспільства в культурно-історичних процесах на стику варварського та античного світів Понтійського регіону у пізньоримський період.

2. Абсолютну більшість відомої в черняхівському ареалі амфорної тари становить продукція Гераклеї Понтійської – світлоглиняні вузькогорлі амфори типів D, F і E за Д.Б. Шеловим. На основі вивчення цілих форм виділено 5 підтипів амфор типу D та 3 підтипи амфор типу F, для яких окреслено вузькі хронологічні межі. Уточнено хронологію посудин типу E.

В ареалі черняхівської культури виділено дві основні зони концентрації амфор типу Шелов D – басейн Дністра в його середній і верхній течії, а також Дніпровське лісостепове Лівобережжя. Більшість типологічно визначених фрагментів та цілих форм датуються другою третьою III ст. Поширення амфор типу Шелов F охоплює всю територію розселення черняхівських племен. Абсолютну більшість знахідок становлять посудини підтипу F3 (360–370-ті рр.). Амфори типу Шелов E, які побутували з останньої чверті IV до середини V ст., концентруються на поселеннях півдня України.

3. Проаналізовано всі відомі в черняхівській культурі різновиди червоноглиняної тари, а також розроблено типологію та хронологію північнопонтійських амфор з жолобчастими ручками.

Визначено, що знахідки боспорської тари, яка датуються кінцем II – серединою/третьою чвертю III ст. наявні лише на пам'ятках Лісостепу. У другій половині III – на початку IV ст. тільки в Середнє Подністрів'я надходила продукція в італійських амфорах типу Форлімпополі. Переважно у південних областях сконцентровані знахідки північнопонтійських амфор з жолобчастим ручками типів 3 (320–360-ті рр.) і 4 (360–400-ті рр.) та сінопських амфор типу Делакеу (середина IV – перша половина V ст.). Тара, яка виготовлялася приблизно з середини IV ст. у провінціях Нижнього Подунав'я, відома лише на пам'ятках західніше Дністра. Розповсюдження амфор егейських, малоазійських та східносередземноморських центрів загалом охоплює території на схід від Дністра.

4. Майже всі відомі у черняхівській культурі типи античного столового посуду датуються IV – початком V ст. Переважну більшість складає продукція Херсонесу, римських провінцій Нижнього Подунав'я та невстановлених центрів Понтійського регіону. Поодинокими знахідками представлено посуд середземноморського походження. Значна кількість типів столового посуду з пам'яток на схід від Дністра мають відповідності в Криму, утворюючи так звану «північночорноморську» серію. Посуд з пам'яток західної зони (Дністро-Дунайське межиріччя) більшість аналогій знаходить на Нижньому Дунаї. Він становить «західночорноморську» серію.

5. На основі докладного вивчення різних груп античного керамічного імпорту здійснено реконструкцію взаємовідносин між черняхівськими племенами та античною цивілізацією.

Перші контакти між античним та варварським світами, завдяки яким антична продукція почала надходити в зону розселення черняхівських племен, мали відбутися в першій половині – середині III ст. Оскільки час цих надходжень загалом припадає на період Скіфських/Готських воєн, не відкидається й грабіжницький характер потрапляння певної її частини до варварського середовища.

Протягом останньої третини III – першої третини IV ст. триває процес стабілізації економічних стосунків між окремими варварськими угрупованнями та сусідніми римськими провінціями.

З другої третини IV ст. контакти черняхівських племен з античним світом переходять у сферу постійних відносин. З цього часу територія розселення носіїв черняхівської культури стає сферою впливу Циркумпонтійської торговельно-економічної зони. Головним постачальником античних товарів населенню східної зони черняхівського ареалу (на схід від Дністра) став Херсонес і, можливо, інші міста Південно-Західного Криму. Населення західної зони (Дністро-Дунайське межиріччя) було орієнтоване на торгівлю з дунайськими провінціями. Період найбільшого розквіту торговельно-обмінних стосунків між черняхівськими племенами і античним світом припадає на другу на 360–370-ті рр., коли

античний керамічний імпорт розповсюджується практично по всій території черняхівської культури.

Наприкінці IV ст. надходження імпортої продукції в область розселення лісостепових племен помітно зменшується. Натомість населення південних областей продовжує брати активну участь в товарообміні з античним світом до перших десятиліть V ст.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях та іноземні публікації:

1. Діденко С.В. До питання про верхню хронологічну межу світлоглиняних вузькогорлих амфор типу Шелов D / С.В. Діденко // АДІУ. – 2015. – Вип. 1(14). – С. 385–393.
2. Діденко С.В. Амфори типа Форлимпополи в Северном Причерноморье / С.В. Діденко // ЕМІНАК. – 2016. – № 4 (16). – С. 242–250.
3. Діденко С.В. Новые данные о находках римских амфор в черняховской культуре / С.В. Діденко // Дриновський збірник. – 2017. – Том X. – С. 25–33.
4. Магомедов Б.В. Краснолаковая керамика в черняховской культуре / Б.В. Магомедов, С.В. Діденко // БИ. – 2009. – Вып. 21. – С. 320–349.
5. Магомедов Б.В. Исследования могильника черняховской культуры у с. Легедзино в 2008–2011 гг. / Б.В. Магомедов, С.В. Діденко // Stratum plus. – 2013. – № 4. – С. 235–243.
6. Magomedov B. Red Slip Ware in Chernyakhov culture / B. Magomedov, S. Didenko // The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity. – Oxford, 2012. – P. 171–190. – (BAR International Series 2432).
7. Magomedov B. Sinopian amforae and Chernyakhov culture / B. Magomedov, S. Didenko // Sinope: The Results of Fifteen Years of Research. – Leiden – Boston, 2012. – P. 479–485.

Статті в інших наукових фахових виданнях та матеріали конференцій:

8. Діденко С.В. Сосуды группы Pontic Red Slip Ware в черняховской культуре / С.В. Діденко // Ostrogotica. Археология Центральной и Восточной Европы позднеимперского времени и Эпохи Великого переселения народов (сборник научных трудов к 10-летию Германно-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина). – Харьков, 2009. – С. 64–71.
9. Діденко С.В. Определение амфоры из погребения № 69 на могильнике черняховской культуры Черкасс-Центр) // Черняхівська культура. – Oium. – 2011. – Вип. 1. – С. 231–232.
10. Діденко С.В. Амфори из памятников черняховской культуры в собрании Николаевского областного краеведческого музея «Старофлотские казармы» / С.В. Діденко // Миколаївська обласна краєзнавча конференція. «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». – Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2013. – С. 319–321.
11. Діденко С.В. Хронология светлоглиняных узкогорлых амфор типов Шелов D и F (по материалам погребальных

комплексів) / С.В. Діденко // Черняхівська культура. До 120-річчя від дня народження В.П. Петрова. – Оіум. – 2014. – Вип. 4. – С. 34–48.

12. Діденко С.В. Дунайські амфори з поселення пізньоримського часу Комарів / С.В. Діденко // *Laurea I. Античний мир и Средние века: чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы.* – Харьков. – 2015. – С. 23–27.

13. Діденко С.В. Античний керамічний імпорт з поселення пізньоримського часу біля с. Сокіл на Середньому Дністрі / С.В. Діденко // *In Sclavenia terra.* – К., 2016. – Вип. 1. – С. 29–40.

14. Діденко С.В. Італійські амфори як ще один аспект Комарівського феномену / С.В. Діденко // *Європейська археологія I тисячоліття н. е. (збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко).* – К.: ІА НАН України, 2017. – С. 87–96.

15. Діденко С.В. Знахідки античного імпорту на поселенні Комарів / С.В. Діденко, К.В. Мизгін // *АДУ 2012 р. – 2013.* – С. 367–368.

16. Діденко С.В. Знахідки античного імпорту на археологічному комплексі Комарів / С.В. Діденко, К.В. Мизгін // *АДУ 2014 р. – 2015.* – С. 266–269.

АНОТАЦІЇ

Діденко С.В. Античний керамічний імпорт у черняхівській культурі на території України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.04. «Археологія» – Інститут археології НАН України, Київ, 2018.

Дисертація є узагальнюючим комплексним дослідженням, присвяченим важливій науковій проблемі – комплексному аналізу античного керамічного імпорту в черняхівській культурі, де в повному обсязі типологізовано, систематизовано та картографовано усі групи пізньоантичного тарного та столового посуду з черняхівських пам'яток на території України. Для виділених типів та різновидів розроблено вузьку хронологію, визначено зони поширення, простежено час, шляхи та динаміку надходження. Археологічну базу дослідження складають 93 цілих або археологічно цілих форм пізньоантичної кераміки, а також близько 5 000 типологічно визначених фрагментів із 130 пам'яток черняхівської культури та окремих місцезнаходжень. Для порівняльного аналізу, типологічних та хронологічних розробок залучено та опрацьовано численні матеріали із синхронних варварських пам'яток Кримського півострова та античних центрів Північного Причорномор'я. На основі отриманих результатів розкривається проблема взаємовідносин черняхівських племен з античним світом.

Ключові слова: пізньоримський період, черняхівська культура, античний керамічний імпорт, амфори, столовий посуд, типологія, хронологія.

Диденко С.В. Античный керамический импорт в черняховской культуре на территории Украины. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (доктора философии) по специальности 07.00.04. «Археология» – Институт археологии НАН Украины, Киев, 2018.

Диссертация является обобщающим комплексным исследованием, посвященным важной научной проблеме – комплексному анализу античного керамического импорта в черняховской культуре, где в полном объеме типологизированы, систематизированы и картографированы все группы позднеантичной тарной и столовой посуды из черняховских памятников на территории Украины. Для выделенных типов и разновидностей разработана узкая хронология, определены зоны распространения, прослежены время, пути и динамика поступлений. Археологическую базу исследования составляют 93 целых или археологически целых форм позднеантичной керамики, а также около 5000 типологически определенных фрагментов из 130 памятников черняховской культуры и отдельных местонахождений. Для сравнительного анализа, типологических и хронологических разработок привлечены и обработаны многочисленные материалы из синхронных варварских памятников Крымского полуострова и античных центров Северного Причерноморья. На основании полученных результатов раскрывается проблема взаимоотношений черняховских племен с античным миром.

Ключевые слова: позднеримский период, черняховская культура, античный керамический импорт, амфоры, столовая посуда, типология, хронология.

Didenko S.V. Ancient Ceramic Imports In Cherniakhiv Culture In The Territory Of Ukraine. – Qualifying scientific research manuscripts.

Dissertation for the degree of the candidate of historical sciences (Doctor of Philosophy) in specialization 07.00.04. "Archeology" - Institute of Archeology, NAS of Ukraine, Kyiv, 2018.

This dissertation is a summarizing comprehensive research on an important scientific problem: a thorough analysis of ancient ceramic imports in Cherniakhiv culture. It categorize, systematized and mapped all groups of late antique transport vessels and tableware from Cherniakhiv culture's sites in the territory of Ukraine; elaborated detailed vessels' chronology; defined areas of distribution; traced periods, ways and dynamics of their arrival.

This study provided a solid basis for historical reconstruction of the relations between the barbarian society of Southeastern Europe and ancient civilization during the Late Roman period. Its results could be used for further study of the problems related to chronology and economic development of Cherniakhiv culture, as well as its neighboring cultures in the European Barbaricum. The results of this research are of interest to specialists dealing with economic relations of the ancient centers in the Black Sea region, the problems of the chronology of late antique wares and attribution of mass ceramic material, etc. The author proposed a chronological scheme for various amphorae and tableware types that could be used

for dating the late roman archaeological complexes from the Black Sea region, as well as other territories.

The research is based on the following sources: 93 intact or archeologically intact forms of late antique transport vessels and tableware; about 5,000 typologically defined fragments from 130 Cherniakhiv sites and random finds in the Cherniakhiv culture's areal. In order to introduce a comparative perspective and provide an analysis of typological and chronological developments, this study explored numerous materials from synchronous barbaric sites of the Crimean peninsula and ancient centers of the northern Black Sea coast.

The absolute majority of ceramic imports found in the Chernyakhiv's area were the products of the Pontic centers, particularly, the light-clay narrow-necked amphorae from Heraclea Pontica, Type D, F and E according to D. B. Shelov. Having studied the intact forms, this research identified five subtypes of amphorae Type D and three subtypes of amphorae Type F, and outlined corresponding chronological limits: D1 – AD 200s–230s; D2 – AD 230s–250s; D3 – AD 250s–260s; D4 – AD 260s–300/310s; D5 – AD 300/310s–320s; F1 – AD 320s–350s; F2 – AD 350s–360s; F3 – AD 360s–370s. The author developed criteria for dating fragmented material and significantly improved the chronology of Type E vessels.

Introduced in this research elaborated typology and detailed chronology of the above-mentioned transporting vessels allowed us to trace thoroughly the dynamics of their imports in the areas where Cherniakhiv culture bearers settled, while taking into consideration the regional characteristics of their distribution. The study indicated two main zones where the amphorae Type Shelov D concentrate: the middle and upper reaches of the Dnister river basin and the forest-steppe zone on the Left Bank Dnipro region. The majority of typologically defined fragments and intact forms belong to the vessels of the subtypes D2 and D3 (AD 230s–260s). The amphorae Shelov Type D are distributed all over the territory where Cherniakhiv culture bearers settled. The absolute majority of finds belong to the subtypes F3 vessels (AD 360s–370s). Amphorae Shelov Type E, which substituted the Type F vessels at the turn of the 370s–380s AD and remained present until the mid-5th century AD, concentrate in the settlements in southern Ukraine. In the forest-steppe zone these amphorae were found sporadically.

The author analyzed all known in the Cherniakhiv culture types of the red-clay transport wares, and developed a typology as well as a chronology for the amphorae with grooved handles from the North Pontic region. The research showed that the red-clay storage and transport wares, which date back to the end of the 2nd – middle/third quarter of the 3rd century AD (amphorae with complex form handles of Type Zeest 75 and vessels with groove handles of Type 1 of Bosphorus production), present only on the sites in the forest-steppe region. In the second half of the 3rd – beginning of the 4th century AD, Italian amphorae of Forlimpopoli Type, rare for the Pontic region, reached only middle of the Dnister region. In the 4th century AD, the northern Pontic (Crimean) amphorae with grooved handles of Type 3 (AD 320s–360s) and 4 (AD 360s–400s) started to enter the Cherniakhiv culture's areal. In the majority of cases the Sinope amphorae of “Delakeu” Type (mid-4th – first half of the 5th century AD) are found in the southern part of the

Cherniakchiv culture's areal. Vessels that were produced from around the middle of the 4th century AD in the provinces of the Lower Danube (types Dafna, Paraskiv 3D and 9A, Kuzmanov XVIII, Danubian imitations of the Pontic, Aegean and Mediterranean amphorae) are found only in the Cherniakchiv culture's sites located to the west from the Dnister river. Vessels from the Aegean (type Robinson M 273) and Eastern Mediterranean (type MRA 18, LRA 2 Benghazi) centers, as well as vessels from the sites in Asia Minor (MRA 3, LRA 10 Benghazi) generally spread out to the east from the Dnister river. This research categorized the group of ancient tableware, which was found on the Cherniakchiv's sites in the territory of Ukraine, as following: 2 types of bowls, 2 variants of plates, 4 types of dishes, 8 types of single-handled jugs, 5 types of oinochoe jugs, 3 types of two-handled jugs, 2 types of mugs, 3 types of cups and one type of vases. The earliest samples are the fragments of the Type 1 cups with relief decoration. Their origin connects them with the workshops of the Roman Gaul (Rheinzabern) that produced the goods from the 2nd till the mid-3rd century AD. All other types of the imported tableware are dated back to the period between the 4th – beginning of the 5th century AD. The larger part of this tableware was produced in Khersones, Roman provinces of the Lower Danube region and in the undefined centers of the Pontic region. Rare findings are the wares of Mediterranean origin. The majority of tableware's types found on the sites that situated to the east of the Dnister has parallels among the tableware from Chersonese, barbarian sites of Crimea and the late antique layers of Tanais, forming the so-called «Northern-Black Sea» series. The wares from the sites of the western zone (between the Dnister and Danube rivers) have the most analogies in the Lower Danube region, where it was typically produced. This is the so-called «Western-Black Sea» series.

Drawing on the detailed study of the various groups of ancient ceramic imports, this research reconstructed the relationship between Cherniakchiv's population and ancient civilization. It determined that the first contacts most likely took place in the first half – middle of the 3rd century AD. As a result of these connections, the ancient products began to enter the zone where Cherniakchiv's population had settled. Considering that the time of these imports, which consisted mostly of Heracleian wine, coincided in general with the period of the Scythian/Gothic wars, the author regards as probable that, to some extent, the ancient goods appeared in the barbaric area as a result of looting.

During the age of Constantine (306 – 337 AD), the contacts of the Cherniakchiv's population with the ancient world turned into permanent relations. From the second third of the 4th century AD, the products in amphorae and tableware of the Pontic, Aegean, Mediterranean and provincial Danube centers started to enter Cherniakchiv's areas. On the sites situated to the east of the Dnister river, a significant proportion of imports was represented by Chersonesus' tableware, while the products of the Lower Danube workshops dominated on the sites founded between the Dnister and Danube rivers. This can be explained by the following difference in directions of trade relations in these regions: the main supplier of the ancient goods to Cherniakchiv's population in the eastern zone was Chersonesus and, probably, other cities of South-West Crimea, meanwhile the

population of the western zone was accustomed to trade with the Danubian provinces. The Dnister river became the boundary between these two zones. Only the sites of the Dnister basin are known to have finds of imported ceramics from Crime and ceramics produced in the Danubian provinces.

The period of the most intense trade and exchange relations between the Chernyakhiv's population and the ancient world dates back to the second half of the 4th century AD (with the peaks in the 360s – 375s AD), when the ancient ceramic imports spread out practically throughout all territory of Chernyakhiv culture's settlers.

At the end of the 4th century AD the flow of the imported products to the area where forest-steppe's population settled significantly reduced. At the same time, the population of the southern regions continued to participate actively in the exchange of goods with the ancient world until the first decades of the 5th century AD.

Key words: Late Roman period, Cherniakhiv culture, ancient ceramic imports, amphorae, tableware, typology, chronology.

Підписано до друку 07.11.2018 р. Формат 60x90/16
Ум. друк. арк. 0,9. Обл-вид. арк 0,9.
Наклад 100 прим. Замовлення № 349
Віддруковано на різнографі в видавничому центрі “Принт-центр”
04053, м. Київ, вул. Артема, 26А
Тел./факс: 486-50-88, 332-41-10, 277-40-16
<http://www.printc.com.ua>. E-mail: printcentr@ukr.net